

ՊԱՏՏԱՊԻՐԱՆԱԴՐԱԿԱՆ ԲԱՐՈՒՐԱԿԱՆ

ԳԱՐԻԿ ՄԿՐՏՉՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու

ՄՇՈՒ ԲԱՐԲԱՌԻ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ, ՏԱՐԱԾԱԿԱՆ ԲՈՒՆ ՀԻՄՔԵՐԻ ԽԱՆՏՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՒ ԴԻՐՔԸ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՐԲԱՌՆԵՐԻ ՇԱՐՔՈՒՄ¹

(Հանրալեզվաբանական դիտարկումներ)

Մշո բարբառը հայերենի ամենահին եւ ամենամեծ բարբառներից մեկն է: Այն իր մեջ ամբարում է հայ ժողովրդի պատմական, հոգեւոր, նյութական, լեզվական հարուստ մշակույթը, եւ այն հետազոտական տարբեր ոլորտներում գրեթե միշտ գտնվել է հայագետների ուշադրության կենտրոնում: Մշո բարբառն անապատ նյութ ունի, որ օգտագործվում է պատմագիտական, լեզվաբանական, ազգագրական, բանահյուսական ուսումնասիրություններում: Մշո բարբառի գոյությունը՝ բուն կենսատարածքով եւ լեզվական իրողությունների հնությանը, հայ ժողովրդի՝ աշխարհի ամենահին ժողովուրդներից մեկը լինելու լավագույն վկայագիրն է:

Մշո բարբառով էին խոսում եւ մշեցիներ կոչվում ոչ միայն **Մշո** դաշտի կամ պատմական **Տարոն** գավառի հայերը, այլ նաեւ **Խնուսի**, **Ալաշկերտի**, **Բուլանդլի**, **Մանազկերտի**, **Արծկեի**, **Խլաթի**, **Արճեշի** ու **Բաղեշի** բնակիչները: Մշեցիների հիմնական զբաղմունքը եղել է երկրագործությունը, այգեգործությունը, իսկ լեռնային շրջաններում՝ անասնապահությունը: ԺԹ. դարի վերջերին եւ Ի. դարի սկզբներին զարգացած են եղել նաեւ առեւտուրը եւ արհեստները²: Մշո բարբառը տարածվել է Վանա ծովի հյուսիսային, արեւմտյան եւ հարավարեւմտյան հատվածներում, այսինքն՝ ընդգրկել է

1 Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՆ ԳՊԿ-ի կողմից տրամադրվող ֆինանսական աջակցության շնորհիվ՝ № SCS 13-6B382 գիտական թեմայի շրջանակներում: Այս աշխատանքը ներկայացվել է նաեւ Ռուսաստանի Դաշնությունում տեղի ունեցած միջազգային գիտաժողովում /Гарик Мкртчян, Дialect Мyша, Лингвистическая экология: Проблематика исчезающих языков и культур в истории и современности, 19-22 сентября 2014 года, Ставрополь-2014, էջ 174-193/:

2 Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 1, Ա.-Դ., Երևան, 1986, էջ 687-689:

Վանա լճի արեւմտյան եզերքներից մինչեւ Տավրոս, Բյուրակնյան լեռները եւ մինչեւ Տիգրիս գետը՝ բարբառի տարածման սահմաններում ներառելով նաեւ Էրզրումի նահանգի Բայազետի գավառի Ալաշկերտ շրջանը, որը հյուսիսից հարում է Հայկական պարին, հարավից՝ Ճաղկանց լեռներին, եւ սահմանակից է Իրանին: Մշո բարբառի կենտրոն է համարվել Մուշ քաղաքը, քանի որ ԺԹ. դարում այն եղել է տարածաշրջանի առաջատար քաղաքը, որին նպաստել է թե՛ բնակչության թվաքանակը, թե՛ բնակչության կենսամակարդակն ու զարգացվածությունը: Մուշ կենտրոնը հյուսիսից սահմանակից է **Խնուսին** եւ **Ալաշկերտին**, հարավից՝ **Բաղեշին** եւ **Մասունի** լեռներին, արեւելքից՝ **Դիաղինին** ու իր բարբառային արեալում չգտնվող **Մոկսին**, արեւմուտքից՝ **Բուլանըղին**:

Հայերենի բարբառների աշխարհագրական դասակարգմամբ Մշո բարբառը հայերենի բարբառների արեւմտյան խմբակցության բարբառ է, սակայն լեզվական մի շարք դրսեւորումներում միջակա գծեր է հայտաբերում արեւելյան խմբակցության բարբառների հետ նույնպես, ձեւաբանական դասակարգմամբ «**Կը**» ճյուղի բարբառ է³, հնչյունական դասակարգմամբ՝ երկրորդ տեղաշարժի երրորդ ենթախմբի բարբառ⁴, իսկ հայերենի բարբառների բազմահատկանիշ-վիճակագրական դասակարգմամբ Մշո բարբառը ներառվում է Մուշ-Տիգրանակերտի կամ հարավ-կենտրոնական բարբառախմբի մեջ՝ կոչվելով Տարոնի միջենթաբարբառ⁵:

Մշո բարբառի տարածման սահմանները, որոնք վերջնական ճշգրտված չեն լեզվաաշխարհագրական սպառիչ հաշվարկներով, մեծ տարածքներ են ընդգրկում: Հայկական երբեմնի պետությունների գոյության պայմաններում Մշո բարբառը եւ նրա խոսվածքները պատմականորեն տարածվել են Մեծ Հայքի Տուրուբերան եւ Այրարատյան նահանգներում⁶: Այս նահանգները ժամանակի ընթացքում՝ հատկապես ուշ միջնադարում, ընկել են թուրքերի տիրապետության ներքո՝ ԺԶ. դարում վերանվանվելով Բիթլիսի եւ Էրզրումի նահանգներ: Մշո բարբառի եւ նրա խոսվածքների **Բիթլիսի**, մասամբ՝ **Էրզրումի** նահանգների սահմաններում ներառելը պատմական եւ հետադարձ վերականգնողական փաստերի արձանագրում է, քանի որ Պատմական Հայաստանի այդ տարածքներն այսօր գտնվում են Թուրքիայում:

Մշո բարբառն ունի ինը խոսվածք՝ **Բաղեշ**, **Խլաթ**, **Արծկե**, **Արճեշ**, **Մա-նազկերտ**, **Մուշ**, **Բուլանըղ**, **Խնուս**, **Ալաշկերտ**: Տուրուբերանի մաս

3 «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», հտ. Ը., (Հրաչյա Աճառյան, Հայ բարբառագիտություն. Ուրվագիծ եւ դասավորություն հայ բարբառների), Մոսկվա-Նոր-Նախիջեւան, 1911, էջ 116:

4 **Արարատ Դարիքյան**, Հայ բարբառագիտություն, Երեւան, 1949, էջ 30-31:

5 **Գեորգ Զահովյան**, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երեւան, 1972, էջ 185:

6 **Բաթկեն Հարությունյան**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա., Երեւան, 2001, էջ 219-254:

են կազմել **Մուշի, Բաղեշի, Խլաթի, Արծկեի, Արճեշի, Մանազկերտի, Բուլանդլի, Խնուսի** խոսվածքները, միայն **Ալաշկերտի** խոսվածքն է ընդգրկվում Այրարատ նահանգի մեջ: Թուրքական վարչատարածքային սահմանաքաժանմամբ **Խնուսը** նույնպես մտնում է Էրզրումի նահանգի մեջ:

Մշո բարբառի մասին առաջին լեզվապատմական վերլուծությունները ներկայացվել են այդ տարածքի ժողովրդական բանահյուսական հարուստ շերտերի՝ հեքիաթների, առած-ասացվածքների, գրույցների, երգերի, «**Սասնա ծռեր**» էպոսի հավաքագրմամբ ու տպագրությամբ, որոնց միջոցով Մշո տարածքի լեզվական համակարգերի ընդհանուր պատկերը գրեթե տեսանելի է դարձել: Մշո տարածքի մասին ժողովրդական-բանահյուսական բնույթի ուսումնասիրություններն ավելի շատ են, քան տեսական-հետազոտական, ի մասնավորի՝ լեզվաբանական: Այս առումով անուրանալի են ԺԹ. եւ Ի. դարերի հայագետներ **Քերովբե Պատկանյանի, Լեւոն Մսերյանցի, Գարեգին Սրվանձտյանցի, Արիստակես վարդապետ Մեղրակեանի, Յ. Ամրիկյանցի, Մ. Դանիէլեանի, Բենսէի, Ս. Հայկունու, Գ. քահանա Նժդեհեանցի, Գարեգին Սարկավազի, Բ. Խալաթեանցի, Սէնէքերիմ Արծրունու, Զ. Կէնճեանի, Հրաչյա Աճառյանի, Քերովբե Կարապետյանի, Հ. Համազասպ Ոսկեանի, Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյանի, Սմբատ Շահնազարեանի, Կարօ Սասունու, Գեղամ Տեր-Կարապետյանի, Քերոբ Մաղաթյանի, Արուսյակ Սահակյանի** ուսումնասիրությունները, որոնք վերաբերում են Մշո տարածքի լեզվական-նյութական՝ լեզվաբանական եւ բանագիտական հարուստ ժառանգության այս կամ այն կողմին:

Նշված հայագետներից Մշո բարբառի լեզվական հարցերին անդրադարձել են ոչ բոլորը: Խնդրո առնչությամբ անուրանալի են **Քերովբե Պատկանյանի, Լեւոն Մսերյանցի, Հրաչյա Աճառյանի, Ս. Հ. Բաղդասարյան-Թափալցյանի, Սմբատ Շահնազարեանի, Քերոբ Մաղաթյանի** հետազոտությունները: Նշյալ հետազոտողները Մշո տարածքը դիտարկել են լեզվական հարցերի կարեւորմամբ: Նույնքան կարեւոր արժեք ունեն բանագիտական բնույթի աշխատությունները. բանասիրական այդ հետազոտությունները, որպես լեզվական աղբյուր, կարեւոր օժանդակ աղբյուր են Մշո տարածքի լեզվական համակարգի ամբողջական ուսումնասիրության ու նկարագրության համար, որոնց կարեւորությունը հավասարագոր է կենդանի խոսքին: Այս առումով մեծ արժեք են ներկայացնում **Գարեգին Սրվանձտյանցի, Բենսէի, Ս. Հայկունու, Կարօ Սասունու** բանահավաքչական մեծարժեք ուսումնասիրությունները:

Մշո տարածքը, իրավամբ, եղել է բուն հայկական նկարագրի արտացոլման ամենացայտուն կենտրոնը դարեր շարունակ եւ հայտնի է իր հոգեւոր-նյութական հարուստ մշակույթով: Բանասերները, հիմնվելով իրա-

կան փաստերի վրա, գրեթե միշտ փաստել են, որ Մշո (Տարոնի) աշխարհը մշակութային մի հնարդարեան օրրան է եղել՝ հարուստ հեթանոսական մեհյաններով ու քրիստոնեական եկեղեցիներով, կրոնական ծեսերով ու աղոթքներով, հավատալիքներով ու ավանդույթներով, ծեսերով ու տոնակատարություններով, նավասարդյան հանդեսներով ու երգերով, ինչպես նաև դյուցազնավեպերով, առասպելներով ու հեքիաթներով: Մրա վառ ապացույցն այն է, որ «Սասնա ծռեր» էպոսի պատումների մեծ մասը գրառվել են հենց այս տարածքում ապրած բանասացներից, որոնք էպոսն իրենց բուն հայրենիքից սերնդե սերունդ տեղափոխել են նոր հայրենիք՝ ՀՀ-ի տարածք⁷: Մշեցիների ժողովրդական բանահյուսությունը պատկերավոր է եւ խորախորհուրդ: Բնական երեսույթներով իրենց հույզերը, սերն ու զանազան զգացողություններն արտայատելու շնորհիվ մշեցիները, ըստ էության, վերածվել են բնութենապաշտների, իսկ մշեցիների կողմից գործածված հազարավոր առած-ասացվածքները եւ պատկերավոր կա-տակներն ու առակները վկայում են նրանց սրամիտ ու իմաստուն լինելու մասին: Տարոն-Տուրուբերանի հայկականության վառ վկայություններն են նաև նրա բազմաթիվ եկեղեցիները, նրանց ընդհանուր թվաքանակը, ըստ հետազոտող Հ. Համազասպ Ոսկեանի, 48-ն է եղել⁸, որոնցից ամենանշանավորներն են Առաքելոց կամ Ս. Ղազարի վանքը, Եղորդուտի Ս. Յովհաննէսի վանքը, Ս. Կարապետի վանքը եւ այլն:

Ի. դարի սկզբից Մշո բարբառի գեղեցրած տարածքը հայաթափվել է բազմաթիվ հայաբնակ այլ վայրերի նման: Մշեցիների տեղահանությունները սկսվել են ԺԹ. դարի առաջին կեսերից, եւ այդ ամենը շարունակվել է շուրջ մեկ դար: Մշեցիների տարագրման ուղիները երկուսն են եղել՝ կամ Արեւելյան Հայաստան, կամ Կոստանդնուպոլիս (Ստամբուլ), որտեղից նաև եւրոպական այլ քաղաքներ: Արդեն 1860-ական թվականներին տասնյակ մշեցիներ ապաստանում էին Կոստանդնուպոլսում, կատարում հիմնականում բեռնակրի աշխատանք, եւ ժամանակի ընթացքում այդ թիվը մեծանում է եւ ընդգրկում մարդկային մեծ հոսքեր: ԺԹ. դարի 80-ական թվականներից մշեցիներ են հաստատվում նաև Բուլղարիայի զանազան քաղաքներում, իսկ Ի. դարի դարասկզբից՝ նաև Ամերիկայում⁹: Եթե թուրքական մեծ քաղաքներ գնալը պատճառաբանվում է սոցիալ-տնտեսական աննախադեպ ծանր պայմաններով, ապա Արեւելյան Հայաստան գաղթելը՝ միջոց էր սպանդից փրկվելու համար:

1915 թվականի ողբերգական իրադարձությունները դառն կնիքը են թողել նաև Մշո բարբառով խոսող հանրության վրա, որը հանգեցրել է

7 Արուսյակ Սահակյան, «Սասնա ծռերի» պատումների քննական համեմատություն, Երևան, 1975, էջ 30-59:

8 Հ. Համազասպ Ոսկեան, Տարոն-Տուրուբերանի վանքերը, Վիեննա, 1953, 14, էջ 9-266:

9 Սարգիս եւ Մանուկ Բոլեան, Հարազատ պատմություն Տարոնոյ, Գահիրե, 1962, էջ 26-30:

հայերով բնակեցված լեզվատարածքից հայախոսների տարհանման ու ոչնչացման. տարհանմամբ տեղի է ունեցել լեզվատարածքի կորուստ, իսկ ոչնչացմամբ՝ լեզվակրության մահացում: Արեւմտյան Հայաստանից Մշո բարբառի եւ նրա խոսվածքների տարհանման եւ ոչնչացման գործընթացը, պետք է ընդգծել, ոչ թե միանգամից է կատարվել, այլ որոշակի փուլերով՝ շուրջ հարյուր տարի.

ա) Առաջին փուլը տեղի է ունեցել ԺԹ. դարի սկզբներին տեղի ունեցած ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում: 1829-30 թթ. Մուշից եւ Ալաշկերտից երկու մեծ գաղթականություն հանգրվանում են Արեւելյան Հայաստանի Երեւանի նահանգի երկու բնակավայրերում՝ Ապարանում եւ Սեւանա լճի եզերքներին ու հանդիպակաց լեռների լանջերին: Խնուսցի գաղթականների մի խումբ էլ գաղթում է **Զավախք**՝ հիմնականում ապաստանելով **Թորիա, Ուջմանա, Հ/Էշտիա** գյուղերում: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ այդ բնակավայրերում վերաբնակված մշեցիները պահպանել են իրենց բարբառն ամբողջովին¹⁰: Հր. Աճառյանն այս գնահատականը հնչեցրել է Ի. դարի սկզբի լեզվական տվյալների հաշվառմամբ, որը, կարող ենք հավաստել, գրեթե նույնությամբ պահպանվում է մինչ օրս, քանի որ մշեցիներն ամուր են կառչած իրենց լեզվական արմատներին:

բ) Երկրորդ փուլը տեղի է ունեցել 1877-79 թվականներին: Այս ժամանակահատվածում Էրզրումի նահանգի բնակչությունը մոտ 400 հազար էր, որոնցից 250 հազարը հայեր էին, իսկ ԺԹ. դարի վերջերին նահանգն ուներ 382 հազար բնակիչ, որից հայեր՝ 180 հազար, թուրքեր՝ 40 հազար, չերքեզներ՝ 10 հազար, քրդեր՝ 77 հազար, ղզլբաշներ՝ 8 հազար, ասորիներ՝ 15 հազար, եզդիներ՝ 5 հազար: Մեր հավաքագրած տվյալները վկայում են, որ Մշո գավառը եւ նրա հինգ շրջանները՝ **Բուլանդըղ, Մանազկերտը, Մուշը, Սասունը, Վարդոն, Ի.** դարի սկզբներին ունեին 567 հայկական բնակավայր՝ քաղաք ու գյուղ, իսկ ըստ ռուսական աղբյուրների՝ 1878 թվականի տվյալները վկայում են, որ, օրինակ, Ալաշկերտի շրջանը ունեցել է 104 գյուղ:

գ) Վերջին փուլը տեղի է ունեցել առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, ընդգրկել է բուն 1915 թվականը եւ շարունակվել մինչեւ 1918 թիվը: Մշո բարբառով հաղորդակցվող տարածքները եղել են ամենախիտ բնակեցված շրջանները Արեւմտյան Հայաստանում, եւ այդ լեզվատարածքի հայաթափումը ամբողջական է դարձել 1915 թվականին: Ըստ եղած պատմական տվյալների՝ Բիթլիսի նահանգը Եղեռնի նախօրեին ուներ մոտ 200 հազար հայ բարբառախոս, որից միայն 56 հազարն է փրկվել: Փրկվածները մասամբ մահմեդականացվում են, մասամբ՝ գաղթում տարբեր երկրներ: Ըստ հետազոտող Վ. Պետոյանի՝ Եղեռնի տարիներին Մուշ քաղաքն ուներ

10 «Էմինեան ազգագրական ժողովածու», նշվ. աշխ., էջ 116:

30000 բնակիչ, որից 15000-ը՝ հազարը հայեր: 1915թ. հունիսի 28-ից մինչև հուլիսի 1-ը՝ նրանք, երեք օր դիմադրելով, կոտորվում են¹¹, իսկ Մշո ողջ գավառը, 1914 թ. եղած տվյալներով, ունեցել է 55365 հայ բնակչություն¹²:

Այդ երկարատև պատերազմների ու եղեռնի ընթացքում չոչնչանալու ձգտմամբ իրենց ազգությունը թաքցրել, մահմեդականություն են ընդունել կամ մահմեդականացվել են հազարավոր մշեցիներ եւ նրանք այսօր էլ ապրում են իրենց հայրենի երկրում: Այս շերտի համար Մշո բարբառը մահացած է, քանի որ երբեմնի բարբառախոսները ձուլվել են թուրքերին: Այն, ինչ տեղի է ունեցել Արեւմտյան Հայաստանում ապրող մշեցիների հետ, փոխներթափանցման դրսևորում է, որի համար հիմք կարող են հանդիսանալ հատկապես քաղաքական նվաճումը եւ ժողովուրդների մերձավոր հարեւանությունը, որոնք պահանջում են խոսողներից անցում կատարելու մի լեզվից մյուսին¹³: Մահմեդականացված հայերի հետ տեղի ունեցածը մակաշերտություն է, այսինքն՝ եկվորների, հատկապես նվաճողների լեզվի ազդեցությունը տեղացիների լեզվի վրա:

Մշո բարբառը կրող հանրության ապաստանել է ՀՀ-ի տարբեր տարածքներում՝ **Արարատյան դաշտավայրում, Ապարանի, Արագածի, Թալինի, Արթիկի, Էջմիածնի, Աշտարակի, Մարտունիի** տարբեր համայնքներում եւ **Շիրակի** մարզի **Ախուրյան, Աղին** գյուղական համայնքներում, ինչպես նաեւ աշխարհի տարբեր հատվածներում: Ուշագրավ է այն, որ ներգաղթյալ մշեցիները հիմնականում բնակություն են հաստատել ՀՀ-ի լեռնային շրջաններում, գրեթե առանձին գյուղերում՝ կազմելով բնակչության մեծամասնությունը: Այս հանգամանքը նպաստել է, որ Մշո բարբառը լավագույնս պահպանվի նոր բնակավայրերում, կրի մասնակի փոփոխություններ: Հիմնականում կորցրել է բառապաշարային բազմաթիվ իրողություններ՝ պայմանավորված հասարակական կյանքում տեղի ունեցած հարատև փոփոխություններով, իսկ հնչյունական եւ քերականական կառուցվածքը հնարավորինս պահպանվել է անաղարտորեն լեզվական տոկոսության շնորհիվ:

Հայաստանից դուրս մշեցիների ամենամեծ գաղթավայրը Վրաստանն է: Մշեցիներն ապաստանել են հիմնականում Նինոծմինդայի շրջանում, որի կազմում գտնվող Հեշտիա, Դելիֆ, Թորիա, Ուշմանա, Ժդանովկան, մասամբ նաեւ Կալինինո, Վլադիմիրովկա, Կաթնատու, Գորելովկա գյուղերում ապրել են շուրջ 7073 մշեցիներ¹⁴: Մշեցիներ են բնակվում նաեւ Թիֆլիս, Քուրայիս,

11 **Վարդան Պետոյան**, Մատունի եւ Տարոնի պատմաշխարհագրական տեղագրությունը, Երևան, 2005, էջ 89:

12 «Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հատոր 3, Կ-Ն, Երևան, 1991, էջ 896:

13 **Գ. Զահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Երևան, 1987, 19, էջ 12:

14 **Սալամաթ Արոյան**, Բեկորներ Մշո ջոջ քարի, Երևան, 1996, էջ 3:

Բաթում, Փոթի, հայաբնակ Զապախք, Նինոծմինդա քաղաքներում եւ այլուր: Վրաստանում հանգրվանած մշեցիները լավագույնս պահպանել են իրենց բարբառը մինչ օրս: Սակայն Վրաստանում բնակվող մշեցիները վերջին տասնամյակներում արտագաղթում են այնտեղից նույնպես՝ դեպի Ռուսաստան եւ Եւրոպա: Ս. Արոյանն իր հետազոտություններում ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանի տարբեր մեծ ու փոքր քաղաքներում անցյալ դարի ընթացքում վերաբնակված մշեցիները հենց Վրաստանում ապաստանած հայերն են: Նրանց ընդհանուր քանակը կազմում է շուրջ երեք հազար մարդ¹⁵: Խիստ կասկածելի է, որ մշեցիների այս խումբը մինչ օրս պահպանած լինի իր բարբառը: Կան տվյալներ, որ Վրաստանից մի քանի հազար մշեցիներ ներգաղթել են Հայաստանի տարբեր շրջաններ Ի. դարի երկրորդ կեսին:

Մշո բարբառն ունի յուրահատուկ լեզվական տիպաբանություն, որն արտացոլվում է լեզվական բոլոր մակարդակներում: Մշո բարբառի հնչյունական համակարգը գրեթե տարբերություններ չունի գրաբարի հնչյունական համակարգի համեմատությամբ: Այս բարբառն ունի քառաստիճան բաղաձայնական համակարգ եւ իր այս հատկանիշով համեմատվում է անգամ հնդեւրոպական նախալեզվի հետ, որը թույլ է տալիս ասելու, որ հայերենի հնագույն վիճակը պետք է գտնել Կենտրոնական Հայաստանի բարբառներում: Գիտության մեջ կա ընդունելի տեսակետ, որ Մեսրոպ Մաշտոցը հայոց գրերը ստեղծել է Արարատյան եւ Տարոն-Տարուբերանի տարածքների հնչյունական համակարգերի հիման վրա, քանի որ Մ. Մաշտոցը ծագումով Տարոնի Հացեկաց գյուղից էր: Սա խոսում է այն մասին, որ գրաբարը, որպես գրական լեզու, ձեւավորվել է Արարատյան եւ Տարոնի բարբառների հիման վրա¹⁶, որն էլ, մեծ հավանականությամբ, նույնպես ուներ շնչել ձայնեղներով հնչյունական համակարգ¹⁷:

Մշո բարբառը հարուստ է երկբարբառներով, որոնք ի հայտ են գալիս ինչպես բառակազմում, այնպես էլ բառամիջի փակ վանկում: Շնչել ձայնեղներով հարուստ բարբառը տարբերակում է երկու կարգի հազագ՝ ձայնեղ եւ խուլ հազագնեւ՝ [◌] եւ **հ**: **Բաղէշում**, **Խլաթում**, **Արճէշում**, **Արծկեում** խուլ **հ** հազագը բացակայում է բառակազմի դիրքում այնպես, ինչպես Վանի բարբառում է. այս տարածքներում Մշո բարբառին հատուկ խուլ հազագները ներկայանում են խուլ **խ**-ով, որը խեթաուրարտական ենթաշերտային դրսևորում է համարվում՝ **հաց-խաց**, **հարս-խարս**, **հինգ-խինգ** եւ այլն:

¹⁵ Տե՛ս անդ, էջ 4:

¹⁶ **Արսեն Այոբյան**, Քննական քերականություն աշխարհաբար կամ արդի հայերեն լեզվի, Երևան, 1987, էջ 46:

¹⁷ **Հրաչյա Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, հատոր 6, Երևան, 1971, էջ 845, **Գևորգ Զահովյան**, Հայ բարբառագիտության ներածություն, Երևան, 1972, էջ 134:

Մշո բարբառի քերականական կառուցվածքը նույնպես ինքնատիպ է: Այն պարփակում է հնագույն եւ նորահայտ լեզվական ձեւեր ու տարրեր, որոնք ցույց են տալիս հայերենի զարգացման օրինաչափ միտումները: Մշո բարբառի քերականական կառուցվածքի քննությունը ցույց է տալիս, որ այն կցական տիպի լեզվամիավոր է, սակայն պահպանել է թեքական կառուցատիպի բազմաթիվ դրսեւորումներ: Օրինակ՝ «ք» հոգնակերտի գործածությունը՝ **այգիք, որդիք, օսկիք** եւ այլն, ինչպես նաեւ՝ կենդանի խոսքի մեր վերջին հետազոտությունները **Ապարանի** եւ **Մարտունու** տարածաշրջաններում ցույց են տալիս, որ Մշո բարբառում շարունակվում են պահպանվել գրաբարաձեւ ներկայի գործածությունները, որոնք թեքականության արտահայտման ինքնատիպ հետքեր ու դրսեւորումներ են:

Հարուստ է նաեւ Մշո բարբառի բառապաշարը՝ բառային հիմնական ֆոնդն ու բառային կազմը: Մշո բարբառի բառապաշարի միջուկն են կազմում համահայկական բառերը՝ իմաստային գրեթե բոլոր խմբերով: Մշո բարբառի բառապաշարը ներկայանում է հին եւ հնագույն, նոր եւ նորագույն փոխառություններով, ինչպես նաեւ հայերենի բառակազմական ներքին օրենքներով ստեղծված բազմաթիվ ածանցումներով ու բառաբարդումներով: Բարբառում մեծ թիվ են կազմում արեւելյան լեզուներից՝ պարսկերենից, արաբերենից, թուրքերենից, ավելի սակավ՝ քրդերենից կատարված փոխառությունները, իսկ Ի. դարում, այդ թվում՝ մեր ժամանակներում Մշո բարբառի վրա ազդում է ռուսերենը: Մուտք են գործել բազմաթիվ ռուսերեն բառեր, որոնք հետեւանք են հայ-ռուսական սոցիալ-տնտեսական, մշակութային սերտ հարաբերությունների:

Որպես ամփոփում՝ նշենք, որ, ինչպես ցույց են տալիս լեզվական ու արտալեզվական փաստերը, Մշո բարբառն այսօր գործում է Հայաստանի Հանրապետությունում, հիմնականում՝ **Մարտունու, Ապարանի, Կարմիրի, Արագածի** եւ այլ տարածաշրջաններում:

РЕЗЮМЕ

Диалект Муша является самым древним и крупным в армянском языке. По многокачественной и статистической классификации армянских диалектов, он занимает особое место среди диалектов Муша-Тигранакерта или южноцентральных диалектов. Диалект Муша имеет девять говоров: Бахеш, Хлат, Арцке, Арчеш, Маназкерт, Муш, Буланах, Хнус, Алашкерт. С точки зрения языка, говоры Муша имеют как общие качества, так и различия.

Колыбелью Мшинского диалекта была центральная Армения, откуда изгнание населения Муша началось в первой половине 19-ого века, а полное

освобождение территории от армян имело место в 1915. Носители данного диалекта нашли убежище в различных областях Армении: в Араратской долине, Апаране, Севане, Талине, а также в других уголках мира. Многочисленная языковая и религиозная литература на Мшинском диалекте является для нас богатым наследием. Некоторые варианты эпоса “Сасна Црер” написаны именно на этом диалекте. Можно сказать, научное исследование Мшинского диалекта началось в конце 19-ого века. В данной статье будут представлены особенности происхождения, развития, нарушения территориальных основ, а также структурные особенности и историко-культурная ценность диалекта Муша.

SUMMARY

The dialect of Moush is the major and most ancient in the Armenian language. In the qualitative and statistical classification of Armenian dialects it holds a special place among the dialects of Moush-Tigranakert or southern-central dialects. The dialect of Moush has nine accent types: Bakhesh, Khlat, Artske, Archesh, Manazkert, Moush, Boulanakh, Khnus, Alashkert. From the linguistic point of view, the accents of Moush have both similarities and differences.

The cradle of the dialect of Moush was Central Armenia, where the expatriation of the armenian population started in the early 19th century, whereas in 1915 Armenians were completely removed from the territory. The feurers of this dialect found shelter in various regions of Armenia (Ararat valley, Aparan, Sevan, Talin), as well as in other corners of the world. The extensive linguistic and religious literature in the Moush dialect presents precious heritage. It is in this dialect that some of the versions of the epic “Sasna Tsrer” are written. It can be stated that the scientific research of the Moush dialect began at the end of the 19th century. This paper will present the peculiarities of origin, development, and violation of territorial grounds, as well as the structural characteristics, historical and cultural value of the Moush dialect.